

Köszöntés

1985–1990, A VÁLTOZÁS ÉVEI AZ AKADÉMIÁN BEREND T. IVÁN, AKADÉMIÁNK 15. ELNÖKE 90 ÉVES¹

1985–1990, YEARS OF CHANGE AT THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES IVAN T. BEREND, THE 15TH PRESIDENT OF OUR ACADEMY IS 90 YEARS OLD

Vizi E. Szilveszter

a Magyar Tudományos Akadémia 18. elnöke

Berend T. Iván
(MTI, fotó: Nándorfi Máté)

Berend Iván, a Magyar Tudományos Akadémia 15. elnöke 2020. december 11-én ünnepli 90. születésnapját. Azzal kezdem ezt az írást: Isten éltesse még nagyon sokáig!

Berend Ivánt 1985-ben a májusi közgyűlésen az Akadémia testülete öt évre választotta meg elnökének. Hogy megérthessük elnöki tevékenységét ebben a történelmi időszakban, egy kicsit vissza kell nyúlni az időben.

Akadémiánk elnökei és tagjai, jó néhány kivételtől eltekintve, mindig is fontos szerepet játszottak az ország tudományos, kulturális, és gazdasági fejlődésében, nyelvünk művelésében, nemzeti megmaradásunk, függetlenségünk kivívásában és reformok kidolgozásában. Széchenyi István gróf célja

az volt, amikor az Akadémia megalapítására javaslatot tett, hogy Magyarország Európa szintjére emelkedjen, és Európa fejlődésének eredményei magyar nyelv-

¹ Köszönetemet fejezem ki Hay Dianának, az MTA Levéltárának igazgatójának, a rendkívül szakszerű és alapos segítségéért.

ven mindenki számára hozzáférhetőek legyenek: „Kiművelt emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma”, vallotta.

Akadémikusok közül sokan a mindenkori kormányok működésében is részt vállaltak. Már az első magyar független felelős minisztérium, a Batthyány-kormány kilenc tagjából öt a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt. Ez a későbbiekben sem volt példa nélküli. Tagjaink miniszterekként, miniszterelnökként (Andrássy Gyula, Lónyay Menyhért), sőt államfőként (Straub F. Brunó, Mádl Ferenc, Sólyom László) próbálták szolgálni a *bonum commune*-t, a közös jót, amennyiben a kormányok működése ezt egyáltalán lehetővé tette.

1945. július 20-án Hóman Bálintot, József főherceget és Orsós Ferencet kizárták az akadémia tagjai közül.² A Rákosi-éra alatt Gerő Ernő³ politikus, elnök és Alexits György akadémikus főtitkár vezetésével a „párt” által létrehozott és a kormányfő által irányított Magyar Tudományos Tanács⁴ feladata volt a testület átszervezése és irányítása.⁵ Döntéseivel, tagrevízióval (1949. október 31.) politikai indíttatású kizárásokkal, megfelezték az akkori tagság létszámát, majd 1949 után Rusznyák István⁶ elnöksége során további kizárások történtek (Szalai Sándor szociológus és Sántha Kálmán orvos), akiket viszont még 1956-ban rehabilitáltak. Az osztályharc keretében a közép- és felsőoktatási intézményekből a fiatalság nevelésében alkalmatlannak minősített kiváló szakembereket, tudósokat távolítottak el.

Az 1956-os forradalom leverése után szörnyű megtorlás következett, és a tudományos közéletet is a párt teljes ellenőrzése alá vonták. Az Akadémia működését a kormány főfelügyeleti jogkörébe helyezték.⁷ 1970-től a főtitkárt az Akadémia tagjai közül a közgyűlés ajánlására a kormány (minisztertanács) nevezte ki ötéves időtartamra⁸ mint országos hatáskörű szerv vezetőjét. Az akadémiai intézetektől elvárták, hogy a dialektikus materializmus tudományos világnézete alapján működjenek. Az 1982-es Tudományos Testületeinek Ügyrendjében és Alapszabály-

² Az 1945. július 13-án módosított Alapszabály adta lehetőséggel élve (MTA Alapszabályai 1946. 20a§ (21§) lehetőséget adott a kizárásra az osztály, illetve az összes ülés (közgyűlés) döntése alapján. Ami meglepetés, hogy az akadémikusok saját osztályuk tagjairól, világhírű tudósokról szavaztak magas arányban a kizárásukról. Morális szempontból az is érthetetlen, hogy az 1940–1945 közötti időszakban az Akadémia nem szólalt fel zsidó származású tudós társaik internálása, diszkriminációja ellen. Dolányi Kovács Alajost 1949. április 13-án zárták ki.

³ A Magyar Dolgozók Pártja második embere, közlekedésügyi, majd pénzügyminiszter.

⁴ A miniszterelnök felügyelete alatt működött, 1948. évi XXXVIII. tc. (1948. szept. 8.). Elnök: Gerő Ernő, társelnök: Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter, elnökség: Vajda Imre, a Tervhivatal elnöke, Rusznyák István egy. ny. r. tanár, Zemplén Géza egy. ny. r. tanár, ügyvezető titkár: Alexits György.

⁵ Kónya Sándor: Gerő Ernő javaslata az Akadémia átszervezésére. *Magyar Tudomány*, 2000/2.

⁶ MTA elnök 1949. november 29. – 1970. február 5. között.

⁷ 1960. évi 24. tvr.

⁸ 1970-től 38. § (1) és 1979. évi 6. sz. tvr. 8. § (1).

ban még megtalálható, hogy az Akadémia felett a felügyeletet a Minisztertanács gyakorolja és a főtitkárt és helyettesét kinevezi. A Személyzeti Főosztály felügyeletét a főtitkár látja el. Működéséről az elnökségnek számol be, felelősséggel a Minisztertanácsnak tartozik.⁹ Igaz, a 60-as évektől az Akadémia „védőszárnya” alatt, az akadémiai társadalomtudományi intézetekben dolgozhatott néhány olyan értelmiségi és reformközgazdász, akiknek elképzelései nem egyeztek az éppen uralkodó politikai nézetekkel.

„Sine preteritis, futura nulla”, múlt nélkül nincs jövő – tanultuk a latinórán, azaz a múlt nemcsak jelenünket, de a jövőnket is befolyásolja. Berend T. Ivánt¹⁰ 1985. május 10-én megválasztották Akadémiánk 15. elnökének, hogy 1985 és 1990 között vezesse a testületet. A kérdés: mi történt ez alatt az öt év alatt, Berend Iván tevékenysége hogyan járult hozzá ahhoz, hogy az Akadémia megszabaduljon a működését szakmailag és erkölcsileg is megnyomorító béklyóktól. Vezetésével azonnal új alapszabály készült¹¹, amely jelentősen kibővítette a testület belső demokratizmusát. Létrehozta a bizottsági hálózatot, hogy a képviseleti elv érvényesülhessen. A főtitkár „érvényesíti a közgyűlés és az elnökség határozatait, állásfoglalásait”. Megkezdődött az új akadémiai törvény előkészítése is. A legfontosabb változás, hogy a főtitkár és helyettesének kinevezése és felmentése ismét közgyűlési jogkör lett. Kimaradt többek között az, hogy „állami és társadalmi” szerv is kezdeményezhet tagválasztást.

Első dolgai közé tartozott, hogy az 1949-ben a Gerő–Alexits vezette Tanács által méltánytalanul és jogellenesen kizárt 122 akadémikus ügyét felülvizsgáltatta¹², s ennek nyomán 1989-ben egy közgyűlési határozat rehabilitálta a kizártakat.

Az általa vezetett akadémiai *ad hoc* bizottság a Gabčíkovo–nagyymarosi Vízlépcsőrendszer tervét elvetette, s ezt a Politikai Bizottság ülésén mint az Akadémia elnöke terjesztette elő.

Erre az időszakra esik, hogy a társadalomban, elsősorban az értelmiségi és ellenzéki körökben hatalmas erővel jelenik meg az elmúlt évtizedek rendszerének tagadása és a változtatás igénye. Berend 1988 és 1989 között tagja volt a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) utolsó Központi Bizottságának. Vezetésével készült el az ország első piacosítási és privatizációs átalakításának hároméves ter-

⁹ A Magyar Tudományos Akadémia Alapszabályai, 1982 2§ (1), 12§ (f), 19§ (1) és 29§ (1).

¹⁰ Berend nagyon fiatalon megjárta a poklok poklát, a dachauai koncentrációs tábor. Szabadulása után röviddel beiratkozott a Közgazdasági Egyetemre, ahol a professzorai között ott volt Pach Zsigmond Pál, aki már a gimnáziumban is a tanára volt. Ettől kezdve a gazdaságtörténetnek szentelte idejét. Barátjával, Ránki Györggyel megírták a 19. századi Európa gazdaságtörténetét. Gyorsan haladt a ranglétrán, harmincegy éves korában Kossuth-díjat kapott. Tanszékvezető, majd a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora.

¹¹ MTA Alapszabályai és Testületi Ügyrendje (1990).

¹² Az elnökségi ülésen maga Berend az előadója, Hómant, Orsóst nem tárgyalják (Elnökség 43/1988 határozata).

ve. Amikor Pozsgay Imre vezetésével megalakult az MSZMP új pártprogramját kidolgozó Munkabizottság, Berend Iván lett a bizottság mellé rendelt Történeti albizottság elnöke. Ő jegyzi azt a 80 oldalas jelentést, amelyben a bizottság arra a következtetésre jut, hogy 1956-ban nem „ellenforradalom”, hanem népfelkelés történt. Ezt a megállapítást jelentette be Pozsgay Imre államminiszter a Kossuth Rádió *168 óra* című műsorában 1989. január 27-én.

Hosszas előkészítés után az MTA az 1990. januári elnökségi¹³, majd a februári rendkívüli közgyűlési¹⁴ határozattal létrehozta a *külső tagság intézményét* azoknak a kimagasló tudományos eredményeket elért kutatóknak az elismerésére, a testületbe történő integrálására, akik külföldi vagy kettős állampolgársággal rendelkeznek, és magukat magyarnak tartják¹⁵. Berend a márciusi elnökségi ülésen javasolta, hogy az osztályok azonnal kezdjék meg az előkészítést annak érdekében, hogy a tagság már a májusi rendes közgyűlésen választhasson külső tagokat. Ezzel az 1990. évi közgyűlési döntések tulajdonképpen kiterjesztették az Akadémia tevékenységét a Magyarországon kívül élő és magukat magyarnak valló tudósok képviselőire. Ezzel az Akadémia megtette a kezdeti lépéseket az MTA nemzeti-összmagyar testületté történő változtatásához¹⁶. Talán vannak, akik még emlékeznek, hogy hogyan hurcolták meg Antall Józsefet, mert azt merete mondani az MDF III. országos gyűlésén, 1990-ben, hogy „...ennek a tízmilliós országnak a kormányfőjeként – lélekben, érzésben tizenöt millió magyar miniszterelnöke kívánok lenni”. Az azóta eltelt harminc esztendő alatt a Magyar Tudományos Akadémia komoly és visszavonhatatlan lépéseket tett a magyar tudományosság államhatárokon átnyúló integrálása terén.

1990-ben telt le Berend T. Iván ötéves elnöki megbízatása. Nem akart tovább az Akadémia elnöke maradni. A tagság többsége, különösen elődje, Szentágothai János viszont nagyon szeretnék volna, hogy induljon a választáson. A februári rendkívüli közgyűlésen viszont már érezhető volt, hogy más a szándéka. A Kossáry Domokost ért támadásokat kivédte, és nyilvánosan elismeréssel nyilatkozott az 1956-os forradalomban való részvétele miatt börtönviselt, és sokáig mellőzött

¹³ 6/1989 sz. elnökségi határozat.

¹⁴ 1990. február 27.

¹⁵ Az elnökség az 1989. január 31-i ülésén a 6/1989 számú elnökségi határozattal (*Akadémiai Közöny*, 1989/5, jún. 16., 83.), elfogadta a határainkon kívül élő magyar vagy magyar származású tudósok tudományos életünkbe történő bekapcsolódását segítő ...javaslatot. A Minisztertanács 1044/1990. (III. 21.) MT határozata a Magyar Tudományos Akadémia Alapszabályainak jóváhagyásáról (*Akadémiai Értesítő*, 1990/4, máj. 18., 53–62.): „A külső tagok, 16. §...(1) A közgyűlés az Akadémia külső tagjává választhatja azt a külföldi, magát magyarnak valló kutatót, aki szaktudományát az akadémikusoktól elvárt szinten műveli és a hazai tudományos élettel szoros kapcsolatot tart.”

¹⁶ Itt mondok köszönetet Tarnóczy Mariann osztályvezetőnek és Morvai Tünde, PhD, osztályvezetőnek (MTA Határontúli Magyarok Titkársága) az értékes információk összegyűjtéséért.

tudós Kosáryról. Őt tartotta az egyetlen alkalmas személynek arra, hogy olyan elnöke legyen az MTA-nak¹⁷, aki meg tudja védeni a „szovjet” típusú akadémiát megszüntetni akaró mozgalommal szemben.

A *Magyar Nemzet*ben 1990. március 21-én nyílt levélben jelentek meg Szentágothai Jánoshoz írt sorai: „Kedves János, mint a Közgyűlés által megválasztott jelölőbizottság elnökéhez fordulok Hozzád. Ebben a minőségemben röviddel ezelőtt, hozzám írott leveledben hangsúlyoztad, hogy tagságunk túlnyomó többsége és Te magad is [...] újválasztásomat kívánjátok. Ez mélyen megtisztel [...] Nem a feladat elől hátrálok meg, amikor kérem, fogadjátok el bejelentésemet, hogy nem kívánom jelöltetni magam az elnöki posztra [...] Ebben természetesen közrejátsszik, hogy semmiképpen sem kívánnék asszisztálni az Akadémia meggyengítésére irányuló, de a tudományt is elkerülhetetlenül sújtó politikai törekvésekhez, melyeknek elhárítása az én lehetőségeim határán kívül esne, más jelölt azonban esetleg a siker reményével vállalkozhatna a feladat megoldására [...] Mindig büszkeséggel és jó érzéssel fogok visszagondolni az elmúlt fél évtizedre, amikor tagságunk bizalmából egy különleges történelmi időszakban szolgálhattam a magyar tudományt és a Magyar Tudományos Akadémiát. Berend T. Iván”

A közgyűlés 1990. május 24-én titkos szavazással Kosáry Domokost választotta az Akadémia 16. elnökének. S választott még harmincnégy külföldi, de magyar származású tudóst külső tagnak, köztük öt magyar nemzetiségűt Romániából.

Berend elfogadta a Los Angeles-i egyetem meghívását, és a University of California, Los Angeles (UCLA) tanszékvezető egyetemi tanára lett. 1993-ban ki nevezték az Európai és Orosz Kutatások Központja igazgatójává. Közben saját tudományterületén is rendkívüli elismerés éri: a Nemzetközi Történettudományi Társaság alelnökévé, majd elnökévé választották. Sikeres ember lett Amerikában is, egymás után jelentek meg könyvei a legrangosabb kiadóknál (Columbia University Press, Cambridge University Press stb.). Ezekről így ír: „...publikált könyveim száma 40-re emelkedik, amiből 14-et társszerzővel, zömében Ránki Gyurival írtam, 26-ot egyedül. Magam is meglepődtem, amikor publikációs listámba beírtam ezeket az új könyveket. Az utóbbi évek valóságos »betakarítási« évekké váltak számomra”.¹⁸

Berend Iván olyan tudós, akivel nemcsak a szakmáról, de a világ dolgairól, a magyar belpolitikai helyzetről is lehet vitatkozni, egyetérteni vagy egyet nem ér-

¹⁷ Kosáry mellett szól Antall Józseffel való jó kapcsolata is. Antall József bölcsészdoktori disszertációját Eötvös József politikájáról, valamint az 1867-es kiegyezés előkészítéséről írta, amelyben Kosáry Domokos volt a konzulense.

¹⁸ A felesége által biztosított szeretet, az otthon melege, biztonsága és a soha nem csökkenő érdeklődése a gyorsan változó világ és gazdasága iránt, újra és újra írásra készíti.

teni. Az évek során ezt tettem magam is egyes következtetéseit vitatva. Ugyanakkor az állításai igazolásául mellékelt adatokkal, táblázatokkal, az idő függvényében ábrázolt fejlődést vagy visszaesést bizonyító tényekkel már kevésbé. Kutatási módszere az, hogy az egyes gazdasági rendszereket nem önmagukban vizsgálja, hanem összehasonlítja őket, sikereik vagy bukásaik okait belehelyezi a világban történő egyéb folyamatokba, ahogy azt egyik méltatója írta róla. A 20. századi közgazdasági gondolkodás és gyakorlat volt szerinte a felvilágosodás hagyatékának megkoronázása.

Berend T. Iván átadja, Kosáry Domokos átveszi az MTA elnökségét 1990-ben
(Fotó: Szigeti Tamás)

Elnöki időszakában az akadémiai közéletet talán úgy lehet jellemezni, mint egy felbolydult méhkast: mindenkinek, de főleg a fiatalabb generáció tagjainak rengeteg, főleg nyugati tapasztalatokból származó ötlete volt. Berend a késő estékbe nyúló bizottsági üléseken érvelt, vitatkozott, de nem akart mindenáron a saját akarátának érvényt szerezni. Vezetői stílusában mindig fellelhető volt egyénisége: a közösen hozott döntés a közös gondolkodás eredménye kell hogy legyen. Vallotta és vallja, hogy nincs abszolút igazság, a világot nem lehet sem jóvá, sem tökéletessé tenni, csak jobba a más a tegnaphoz, a holnapot a mához képest. Ebben a szellemben vezette az Akadémiát, így vállalt közéleti tevékenységet. Politikailag, igaz, tiszta meggyőződésből állt az állampárt oldalán, de ott is a változásért dolgozott, mert, ahogy írja és vallja: a kor követelményeinek

megértése, az igazság felismerése, a jobbítás szándéka kell hogy az emberi cselekvés alapját képezze. Szerencésnek tartja magát, hogy a magyar és európai történelem talán legizgalmasabb fél évtizedében vezethette az Akadémiát. Sajátos sors jutott s jut neki: annak a lebontásában vett részt, amit előtte felépíteni segített.

2015-ben, 85 éves korában nyugdíjba vonult, és azóta is újabb és újabb „legutolsó” tudományos könyvét írja. Kívánom, még sok „legutolsó” könyve jelenjen meg!